

ФІЛОСОФІЯ

УДК 141.132+165.73]: 821.161.2 "18". 09 І.Франко

ІДЕЇ РАЦІОНАЛІЗМУ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

Володимир Мельник

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, dfilos@franko.lviv.ua*

Проаналізовано раціонально-ірраціоналістичні виміри франкового філософування та вплив на нього світоглядно-гносеологічних установок позитивізму.

Ключові слова: раціоналізм, ірраціоналізм, позитивізм, сцієнтизм, теоретико-методологічні засади.

За останні два десятиліття послідовно утверджується тенденція не лише (і не стільки) до розширення кола дослідників-франкознавців та досліджуваних проблем, а й до нової теоретико-методологічної якості інтерпретації творчості Івана Франка. Мова передусім іде про методологічну різноманітність виявлення та експлікацію нових наукових вимірів і, що особливо важливо, евристичного потенціалу Франкових підходів і методів.

Упродовж цього часу по суті від феномено-просвітницького аналізу Івана Франка відбувся перехід до теоретично-методологічного реконструювання творчих його надбань, адекватного історико-культурницького та суспільно-політичного розуміння місця Івана Франка як творця та особистості. Показовими у цьому плані є проведені у Львові два заходи, присвячені Іванові Франку, – міжнародний науковий конгрес (1986 р.) та міжнародна наукова конференція (1996 р.). Промовиста назва міжнародного конгресу (1986), ініційованого і організованого під егідою ЮНЕСКО, – “Іван Франко і світова культура”. У Європейській суспільності утвердилося розуміння того, що наш національний митець у своїй творчості досяг вершин світової культури, тим самим відтворював свою, франківську, дорогу імплементації українських духовних витворів до європеїзму.

Міжнародна наукова конференція (1996) “Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин” та її матеріали виявили позитив послідовного, етапного сходження до Івана Франка, системність та теоретико–методологічну зрілість розвитку франкознавства як цілісного наукового напрямку [3].

Система франківської творчості включає цілісно-взаємопов’язану сукупність різного роду духовно-інтелектуальних практик, об’єднаних передусім науково обґрунтованим проектом майбутнього української нації та ідеєю **культурної цілісності та культурної специфічності України**. Мабуть, у даному вимірі позиція Оксани Пахльовської про іконографічну суть Івана Франка в українській історії має об’єктивні підстави. Справа в тому, що Іван Франко “зрозумів необхідність обірвати пута, які в’язали галицьку Україну з “давнім життям”, і дати локальному, хай своєрідному, але на той час украй провінціалізованому фрагментові культури загальнонаціональну перспективу за умов політичної відірваності Галичини від “великої України”, утверджуючи паралельно історичну оригінальність своєї безпосередньої батьківщини” [9, с. 20]. У малому Мироні Іван Франко бачив (і любив) не тільки свого галичанина, але й українського європейця.

Постановка й прагнення вирішити такого роду й масштабу проблеми вимагає від суб’єкта дослідження, по-перше, оволодіння величезного масиву знань про об’єкт аналізу – українство в широкому загальноєвропейському контексті. По-друге, відтворення локальності етнічної культури Галичини в загальнонаціональному українському контексті, в системній цілісності української культури. По-третє – вироблення стратегії дослідження з формулюванням ідеї та ідеалу українства вимагає своєрідної (з урахуванням специфіки об’єкта дослідження) методології аналізу та методів дослідження.

У літературі, присвяченій дослідженню творчості Івана Франка, зазвичай, коли говорять про філософію Івана Франка, прагнуть ідентифікувати її з інституалізованими ще в класичний період розвитку філософії різноплановими напрямками – ідеалізмом, матеріалізмом, позитивізмом, раціоналізмом, ірраціоналізмом і т. п. Цікавою та продуктивною є позиція дослідників, які, говорячи про філософію творчості Івана Франка, мають на увазі власне особливості, авторські характеристики та оригінальні підходи – все те, що власне і складає зміст та природу творчості Івана Франка.

Переконаний, цілком обґрунтовано можна ставити питання про філософську концепцію (або систему) Івана Франка. Професор І. Денисюк називає її – “франкізм”. Справа не стільки в назві терміна, скільки в констатації оригінального філософського феномена. Мова йде про те, що Франкові погляди необхідно трактувати як його власну, еволюційно складну філософську систему – “франкізм”, у якій є оригінальна візія людського прогресу, гуманізму, обстоювання прав одиниці на свою суверенність і прав нації на самостійну, незалежну власну державу. Є теж критика завужених, односторонніх догматичних доктрин, у тому числі марксизму, зокрема його теорії класової боротьби як релігії ненависті між людьми, спрямованої проти консолідації нації [4, с. 16].

У дослідників особливостей творчості Івана Франка, своєрідності його філософських шукань важливе місце посідає з’ясування раціонально-ірраціоналістичних вимірів франкового філософування. Очевидно, що прихильність Івана Франка до раціоналізму як напрямку в гносеології, який вважає розум вирішальним або навіть єдиним джерелом істинного знання, не вичерпує поставлену проблему. По-перше, слід мати на увазі, що раціоналізм Івана Франка аж ніяк не співпадає з головною ідеєю філософського раціоналізму. Як відомо, суть його полягає в тому, що всезагальність та необхідність, як атрибути достовірного знання, можуть бути почерпнуті із самого розуму чи з понять, які притаманні розуму, але ні в якому разі з досвіду та його узагальнень. По-друге, раціональність у творчості Івана Франка означає пріоритетність розуму як визначального чинника у вирішенні не тільки науково-пізнавальних завдань, а й інших – зокрема художньо-естетичних та морально-етичних. При цьому раціональність експлікується не лише у вузькогносеологічному плані як здатність до пізнання з допомогою розуму, але й як спосіб доцільної організації діяльності як такої. Раціоналізм у широкому контексті як організація інтелектуальної діяльності відповідно до правил, критеріїв та стандартів розуму означає також адекватність засобів та прийомів вибраній цілі. Такий вимір раціональності можна охарактеризувати як відповідність принципу методологічної адекватності, або доцільності чи цілераціональності (за Максом Вебером).

По-третє, франковий раціоналізм не має нічого спільного з т. зв. універсальною раціональністю, яка передбачає відповідність вимогам

логіки та позаісторичних (абстрактних) схем і стилів мислення. Іван Франко долає уявлення про раціональність як спосіб буття автономного абстрактного суб'єкта та пізнання істини, відірваності процесу освоєння і пізнання світу від реального культурницького тла.

Якщо зважити, що раціональність – це передовсім прагнення у постановці мети (ідей, ідеалу) та в організації діяльності з її реалізації, орієнтація на обґрунтованість доведення, логічну несуперечливість, то Іван Франко в окремих видах своєї творчої діяльності був прихильником дотримання раціональних методів. У своїх художньо-мистецьких, зокрема поетичних, практиках він був до певної міри раціоналістом. Мова йде про особливий варіант художньої раціональності, коли вирішується не стільки пізнавальна мета (отримання знання про об'єкти зацікавленості), скільки експлікуються сутнісні виміри людського в людині як духовне в ній, що “вимірюється” уже і категоріями **істинності** (абстрагованої від людської сутності), і естетично-моральними регуляторами (**краса і добро**). Саме вони й визначають межі художньої раціональності. Вказана тріада, як слушно зауважує С.Кримський, “при всій, здавалося б, зовнішній несумісності їх складових (краса і добро орієнтовані на людські цінності, а істина передбачає відволікання від людської суб'єктивності), утворює нормативну єдність, в якій міри істинності регулюють та обмежують можливість свавілля у мистецтві, відходу в позірний, вигаданий світ художньої фантазії. Інакше кажучи, через функцію істинності вводиться сам “простір” художньої реальності. Однак його заповнення передбачає вже естетичну і моральну діяльність, бо ж Істина у мистецтві розкривається не логічно, а виступає як правда, тобто як пізнавальний результат, що став принципом життя людини” [6, с. 97–98]. Творчість Івана Франка – яскраве і неповторне підтвердження даного принципу. Крім того, художня раціональність причетна до формування особливого Франкового стилю художньої творчості, його художнього методу, які спираються на той чи інший спосіб (стереотип) художнього відтворення дійсності.

Важливою ознакою раціональності у творчості Івана Франка є принцип поєднання, узгодженості екзистенційно-духовної стихії з розумом, що виражає ідею інтелектуальної розмірності буття (розумності буття). По суті, реалізується мета асимптотичного зближення власне раціонально-логічних та ірраціонально-образних засобів та прийомів, суміщення понятійного “схоплювання” світу з одночасно почуттєвим

його переживанням. На це справедливо вказує Роман Голод, відзначаючи ідею гносеологічного симбіозу між естетичним і науковим пізнанням як визначально-характеристичною особливістю творчого методу Івана Франка [2, с. 52].

Особливістю творчого методу Івана Франка є зверненість до такого способу раціональної діяльності, свого роду доцільно технологічної діяльності (якої б сфери вона не стосувалися – практики, науки, моралі, мистецтва), яка орієнтована на розкриття істини з досвідно-емпіричного пізнання.

Виявити й встановити за явищем сутність, за даністю суще, “най-ти явища істотні і відмежувати їх від менш важливих” [11, с. 181] – серцевина, стрижень наукового аналізу. І оскільки “ані в природі, ані в житті нема нічого випадкового, що все має свої причини, усе варте уваги, дослідження й оцінки” [11, с. 181], то цілком логічно зробити наступні висновки щодо сутнісних вимірів методології пізнання Івана Франка. Передусім слід відзначити факт визнання Іваном Франком об’єктивної детермінації природних процесів. Їх причиново-наслідкова зумовленість дає об’єктивні підстави для гносеологічного оптимізму (можливості їх відображення і фіксації у знанні). Даність світу для людини – факти. Саме тому їх дослідження – завдання завдань, але не самоціль. Через факти нам може відкритися істина. Іван Франко особливу увагу звертає на те, що реалісти “подають факти і образи з життя не отак собі, для того, що се факти, але для того, що з них логічно і конечно виходить такий а такий вивід, і стараються ті факти без перекручування і натягування так угрупувати, щоб вивід сам складався в голові читателя, виходив природно і ясно...” [10, с. 13].

Успіхи природничих наук не тільки в описі емпірично зафіксованого, у поясненні та інтерпретації закономірностей природної дійсності, а власне у конструюванні теоретичних систем, головна цінність яких полягає у встановленні детермінуючих зв’язків і науковому прогнозуванні. Можна не тільки зрозуміти і пояснити, що відбувається у природному середовищі, але й передбачити перебіг процесів у майбутньому. Саме такі світоглядні установки й сприяли в поширенні “здорового духу тверезого позитивізму” (Іван Франко) на соціально-гуманітарну сферу людського буття і пізнання.

Митець, літератор адекватно має відчувати і вловлювати духовну та соціальну динаміку сучасності. Саме тому сучасність митця (у да-

ному випадку романіста), на думку Івана Франка, полягає у тому, що він має бути відповідальним і об'єктивним, а значить обізнаним з досягненням науки. “В наших часах писательська творчість, вважає Іван Франко, коли вона має бути справді ділом поважним, а не школярською забавою, – се така ж поважна студія, як і праця наукова, тільки безмірно ширша, многостороння і трудна” [12, с. 8].

Саме цей дух, а не буквально абстрактне наслідування позитивізму, має бути творчо імплантовано в літературний процес, оскільки за фактами розкривається характер, за одиничним (і в одиничному) бачиться загальне, викристалізовується тенденція у літературній творчості. На глибоке переконання Івана Франка, використання наукового знання необхідне саме для того, щоб “уміти доглянути саму суть факту, щоб уміти порядкувати і складати дрібниці в цілість не так, як кому злюбиться, але по ясним і твердим науковим методі. Така робота ціхує найкраще всю нову реальну літературну школу, втягуючи в літературу і психологію, і медицину та патологію, і педагогіку, і другі науки. Тота наука підкладка і аналіз становить іменно найбільшу вартість сеї нової літератури проти усіх давніших...” [10, с. 12].

Слід особливо підкреслити той факт, що Іван Франко використання наукового методу в літературній практиці не мислив як тотальний процес сцієнтизації літератури. По-перше, раціоналістичні підходи і принципи в літературі необхідно розглядати як засоби, які не підміняють і не розмивають літературного процесу як мистецько-духовної форми відображення буття людини у світі; по-друге, осмислення проблематики людського у світі аж ніяк не вичерпується можливостями лише однієї науки. Існують й інші форми осягнення проблематики “людина-світ”. Мова насамперед йде про специфічну духовно-практичну сферу людської діяльності, в якій власне світ осягається духовними мірками моралі, естетики, відповідальності, душевності тощо. У поєднанні цих двох форм пізнання людини і світу – мистецтва і науки – лише й можливий дійсно об'єктивний шлях до істини не стільки як знання, скільки як осягнення правди життя, перенесення істини буття світу у принципи життєдіяльності людини та суспільства.

Якщо можна майже беззастережно говорити про Івана Франка як прихильника позитивізму (але не позитивіста), то, напевно, це будуть питання визнання соціальної потреби в прагматичному використанні досягнень науки, в орієнтації духовно-практичної діяльності літерату-

рної творчості, зокрема на вирішення проблем духовного зростання народу. А головне в літературній творчості, використовуючи наукові досягнення, вказувати той ідеал суспільного та національного розвитку, над реалізацією якого й має працювати інтелігенція, відкриваючи “в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворювати з-поміж інтелігенції людей, готових служити всею силою для піддержання добрих і усунення злих боків життя, – значить, зближувати інтелігенцію з народом і закріплювати її до служби його добру. Без тої культурної і поступової цілі, без тої наукової підкладки і методу... література стане пустою забавою інтелігенції, нікому ні до чого не потрібною, нічийому добру не служачу, а пригідною хіба для розривки багачам по добрім обіді” [10, с. 12].

Важливо відзначити, що реконструкція світоглядно-філософських настанов Івана Франка виявляє їх еволюційність. Про це докладно та аргументовано пише Олег Баган [1, с. 5–22]. Інше питання, чи захоплення Івана Франка позитивізмом та сцієнтизмом у вищеведеному розумінні як вияв творчих можливостей таланту є кон'юктурно-прагматичним чи історико-культурницько зумовленим феноменом та відповідає прагненню автора вирішувати національно значимі завдання?

Разом з тим варто загострити увагу й на питання не просто про право автора, а його (якщо він об'єктивна і творча одиниця) необхідність, зумовленість обставинами життя і творчості, конструювати нові методи і підходи в осягненні реальності та пошуку шляхів досягнення ідеалу (поетичного, соціального, національного, політичного і т.д.). При цьому, аналізуючи власне **творчість Івана Франка**, варто об'єктивно відтворити взаємозумовленість творчих шукань Івана Франка та його націленість на вирішення стратегічно важливих, фундаментальних питань національного життя. Оксана Пахльовська цю проблему (діалектику творчості та її стратегічної інтенціональності в контексті постаті Івана Франка) цілком справедливо окреслює як глобальну для української культури в цілому.

У даному контексті важливо, зробивши певний відступ, звернутись до чинників цивілізаційного поступу в епоху Нового часу, а особливо в час діяльності Івана Франка. Серед них, очевидно, важливою є роль науки. Справа у тому, що наука, зародившись та інституалізувавшись в Європі, відразу виявила свої по суті безмежні можливості не

тільки в посиленні людських можливостей, але й свою універсальну силу, що здатна перетворювати природу, суспільство і, як це не звучить парадоксально, – людину. Такі претензії наукової раціональності дістали реальне підтвердження та зумовили як парадигмальний вимір розвиток європейської цивілізації у XIX–XX століття. Як людина свого часу (а Іван Франко відчував і розумів тенденції соціального розвитку та його визначальні чинники!), він не міг недооцінити значення науки як методу безкомпромісного пошуку істини, на базі чого здійснюється перетворення світу відповідно до соціально-визначених цілей. Крім того, гострота соціальних проблем та необхідність їх вирішення притягували увагу до феномена науки як соціально-рятівної сили, породжували міф про безмірні її можливості. У даному контексті Іван Франко проявився як сциєнтист, що аж ніяк не вичерпує широти та багатогранності свого стилю мислення та вибору методів творчої діяльності.

Глибинна складність постійно змінного Франкового методу цілком природно викликала зацікавлення у його учнів та послідовників. Показовим у даному контексті є позиція таких авторитетів, як Євген Маланюк та Дмитро Донцов. Погоджуємось з Євгеном Маланюком у його прагненні об'єктивно та щиро оцінити Франкову творчість, який зазначав, що від молодих літ “світ його почувань, внутрішні “стихії” його єства, бурі і негоди його серця є – в його поезії – завжди контрольовані потужною, але й формоутворюючою! – силою розуму. І це не випадок, що від молодих літ Франко-поет неустанно оспівує саме “розум владний”... І, здається, трудно знайти у світовій поезії такого натхненого, такого аж “одержимого” співця розуму-інтелекту, розуму – ratio, либонь в чисто Декартівському сенсі цього поняття” [7, с. 86].

Видається, що, реконструюючи творчість Івана Франка, Євген Маланюк оцінює поетичний геній поета. Чи це закономірно власне з поетично-іраціоналістичних засад? Дійсно, Іван Франко у духовному просторі українства був явленням у ній національного інтелекту. Характерно, що, можливо, саме цей розум і давав можливість сягати в поезії Іванові Франку філософських глибин в осягненні світу, окрилював нестримним духовним бажанням зрозуміти буття в його культурному сенсі, зумовив універсалізм його мислення, нахил до системності та методичності в пізнанні дійсності. Євген Маланюк у статті під промовистою назвою “У пазурах раціоналізму” з майже трагічним висновком

каже: “Ціле життя Франко тримав в собі на ланцюгах розуму свій велетенський поетичний дар, мов окованого Прометея” [7, с. 6].

Нетрадиційність Івана Франка привернула увагу й Дмитра Донцова, який, проникливо осмислюючи творчість свого Вчителя, відзначає її внутрішню суперечливість. На його думку, це був конфлікт Івана Франка із самим собою – конфлікт, а можливо, й внутрішня боротьба двох Миронів. Ця внутрішня трагедія зокрема й полягає у протиставленні віри й раціоналізму, інтуїції та розуму, духу і матерії [5, с. 67–90]. Таку оцінку можна було б сприйняти, проте лише із застереженнями: по-перше, треба мати на увазі, що світогляд Івана Франка змінювався, еволюціонував, розвивався. На це звертає увагу і сам Д. Донцов. По-друге, зауважимо, що та риса франкізму, яка власне й складає його внутрішню визначеність – синтез, поєднання раціональних та ірраціональних чинників у творчому, зокрема й художньому методі Франка. По-третє, не ставлячи під сумнів прагнення Д. Донцова щодо об’єктивності критичного аналізу творчості Івана Франка, домінуючим у такому аналізі є прагнення оцінити “усього Франка” з позиції прагматичної соціально-політичної та ідеологічної доцільності вирішення українського питання. Можливо, у цьому вже є своєрідність самого Дмитра Донцова.

Аналізуючи творчий доробок Івана Франка, треба бути свідомим того, наскільки це відповідальна і “точна” матерія. Проте, якщо це не культурне зацікавлення, то “спілкування та співпраця” з творчістю Івана Франка завжди є корисним як атрибутивний чинник рефлексивних зусиль творчого сходження із практики застосування методологічних прийомів найрізноманітнішої природи, а часто й в асимптотичному поєднанні раціонального та ірраціонального. В історії науки та філософії науки такі підходи – справа унікально рідкісна, оскільки вимагає поєднання “хитрого розуму” (Гегель) та гуманітарної Академії науки в одній особі.

-
1. *Баган О.* Між раціоналізмом і християнізмом (до проблем світоглядної еволюції Івана Франка) // Франкознавчі студії – Дрогобич: Вимір, 2002. – Вип. Другий. – С. 5–22.
 2. *Голод Р.* Іван Франко та літературні напрями кінця XIX початку XX століття. – Ів.-Франківськ: Лілея-НВ, 2005.

3. *Денисенко І.* Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів: Вид-во “Світ”, 1998. – С. 12–18.
4. *Денисюк І.* Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи.
5. *Донцов Д.* Душевна драма Івана Франка і його сучасників // Д.Донцов. Туга за героїчним. Постаті та ідеї літературної України. – Лондон, 1953. – С. 67–90.
6. *Кримський С.Б.* Запити філософських смислів. – К.: Парапан, 2003.
7. *Маланюк Є.* В пазурах раціоналізму. До трагедії Івана Франка // Студентський вісник (Прага). – 1927. – № 5–6.
8. *Маланюк Є.* Франко незнаний // Книга спостережень. Т. 1. – Торонто: Гомін України, 1962.
9. *Пахльовська О.* Творчість Івана Франка як модель культурно-національної стратегії // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин.
10. *Франко І.* Література, її завдання і найважливіші ціхи / Франко І. Збір. тв. У 50 т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 26. – С. 5–14.
11. *Франко І.* Влада землі в сучасному романі / Франко І. Збір. тв. У 50 т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т.28. – С. 176–195.
12. *Франко І.* Наше літературне життя в 1892 році році (листи до редактора “Зорі” / Франко І. Збір. тв. У 50 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 29. – С. 7–22.

IDEAS OF RATIONALISM IN IVAN FRANKO'S

PHILOSOPHICAL WORKS

Volodymyr Mel'nyk

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str. 1,
L'viv, 79000, Ukraine, dfilos@franko.lviv.ua*

Rationalistic and irrationalistic dimensions of Franko's philosophizing and influence of ideological and gnoseological positivistic aims on his philosophical works are analysed.

Key words: Rationalism, irrationalism, positivism, scientism and theoretical-methodological basis.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2006

Прийнята до друку 24.04.2006